

הגדרת המלאכה ומחשבת השבת במשנת רבי אליעזר

צמח – דוד שלוס

- א. פתיחה
- ב. מאפייני איסור המלאכה בשבת בשיטת ר' אליעזר
- ג. "זה הכלל" – כלל אוגד אלטרנטיבי
- ד. מבט פנימה
- ה. השבת של השל
- ו. השל ורבי אליעזר – חתימה

א. פתיחה¹

כמעט בכל אזכור של יום השבת בתורה מופיע איסור עשיית המלאכה המאפיין את איכותו של היום. איסור המלאכה מופיע לעיתים כאיסור האוסר על עשיית מלאכה באופן כללי, ולעיתים כאיסורים המתפרטים למלאכות מסוימות (הבערת אש, חרישה וקצירה). בפרק ז במסכת שבת מופיעה חלוקה מאוחרת של המלאכות האסורות בשבת ל-39 קטגוריות הנקראות בשפה ההלכתית - ל"ט אבות מלאכה.

ל"ט אבות המלאכה המופיעים במשנה כרשימת של מלאכות אסורות, הופכים בגמרא להיות המסווגים הפורמליים של המלאכות האסורות בשבת; מלאכות

¹ את פירוטיו של המאמר הזה אני חייב לשני אנשים. ראשון הוא פרופסור יצחק דוב גילת שחקר בעבודת הדוקטורט שלו את משנת רבי אליעזר הכללית בספרו – "משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה", ספר שדרכו נחשפתי למספר מקורות בדברי רבי אליעזר שלא הכרתי ולניתוחים מרתקים אודותיו. שני ויקר הוא ראש הישיבה, הרב תמיר גרנות, שלימוד הגמרא אתו במשך השנה האחרונה עורר את הסקרנות הראשונית כלפי הנושא. הרב ליווה את תהליך כתיבת המאמר, וסייע רבות בהשראת הרוח ובתמיכה ארוכה, תמה ומתמשכת. המאמר מוקדש לזכרו של אבי מורי האהוב זכרונו לברכה, שהלוואי שהייתי יכול לשתף אותו במחשבות במהלך הלימוד השנה ולשמוע את מחשבותיו, הערותיו וביקורתו.

שערים לגמרא

אסורות מסוימות הן הנגזרות הישירות של אבות המלאכה, ומלאכות אחרות הן תוצרי הסתעפות מורכבת יותר שלהם. ככל שהדיון ההלכתי מתקדם לאורך הדורות, זוכים אבות המלאכה למעמד בלעדי כאינדקס המשרטט את גבולות הגזרה של איסור המלאכה המאפיין את השבת, ובמקרים רבים אף נאסרות מלאכות חדשות הנלמדות מדמיון אליהם.

במאמר זה נבחן את משנתו של רבי אליעזר בנוגע לאיסור המלאכה בשבת. דרך התבטאויותיו במסכת שבת, נציע קריאה פרשנית-אלטרנטיבית של איסור המלאכה בשבת, אשר מערער את המבנה הנוקשה של ל"ט אבות המלאכה שהתקבל לבסוף להלכה. על אף שמשנתו של רבי אליעזר לא מוצגת בצורה מפורשת, ושהתבטאויותיו אינן רבות, נבקש לטעון שהוא הסתמך על עקרונות שונים כשהגדיר את גבולות איסור המלאכה בשבת.

אנחנו נעבור דרך שלושה קדקודים בביאור משנתו של רבי אליעזר בנוגע לאיסורי מלאכה בשבת. נתחיל במערכת חיובי החטאות של אבות ותולדות, ונמשיך משם לעיון במספר רחב של איסורי מלאכה עליהם מחייב רבי אליעזר. לאחר מכן נעבור להלכות שונות שלו על ההכנה לשבת מבעוד יום, ונסיים במבט על הקשר שבין כוונה ומעשה כמגדירים את האיסורים.

לאחר שנעלה את הממצאים, נחפש כלל עקרוני המאגד את מאמריו ההלכתיים, נגדיר אותו ונפרט את משמעותו וחריגותיו. נסקור בקצרה את בית המדרש שבו צמח רבי אליעזר, ובשלב הסופי ננסה לתת פשר לעמדתו ולגזור ממנה תמונה מהותית יותר של יום השבת.

ב. מאפייני איסור המלאכה בשבת בשיטת ר' אליעזר

במשנה במסכת כריתות (ג, ט) מופיע דיון בין רבי עקיבא ורבי אליעזר בנוגע למספר קורבנות החטאת אותן צריך להביא העובר על מספר מלאכות דומות במספר שבתות:

אמר ר' עקיבא שאלתי את רבי אליעזר: בעושה מלאכות הרבה בשבתות הרבה מעין מלאכה אחת בהעלם אחת מהו, חייב אחת על כולן או חייב על כל אחת ואחת? אמר לו: חייב על כל אחת ואחת מק"ו, ומה נדה

שאינן בה תוצאות הרבה וחטאות הרבה חייב על כל אחת ואחת, שבת
שיש בה תוצאות הרבה ומיתות הרבה אינו דין שיהא חייב על כל אחת
ואחת?

בגמרא (טז, א) מבואר שרבי עקיבא שאל את רבי אליעזר שתי שאלות ביחס
למקרה המפורט למעלה:

א - האם יש חובה להביא קורבן על כל שבת שבה נעשתה מלאכה זחה, או
שניתן להביא קורבן אחד על כל השבתות יחד. ב - האם יש חובה להביא
קורבן על כל מלאכה אסורה או שיש מלאכות דומות המתלכדות לחיוב קורבן
אחד בלבד. אנו נתמקד בשאלה השנייה ששאל רבי עקיבא את רבי אליעזר,
ודרכה נפתח את עמדתו של האחרון.

בגמרא הדיון בין רבי עקיבא לרבי אליעזר מקבל אינטרפרטציות שונות,
ועמדותיהן של התנאים משתנות בהתאם למנעד הקריאות האפשרי. אנו
נתייחס לעמדת רבי אליעזר המקובלת ביחס לחילוק מלאכות; עמדה
המחייבת קורבן חטאת על כל מלאכה בפני עצמה, ללא מאסף כולל המחייב
על מספר איסורי מלאכה דומים (תולדות) קורבן חטאת אחד (אב).

עמדה זו של רבי אליעזר מעלה שאלה על הצורך לחלק את המלאכות ל"ט
אבות. הרי לאור עמדתו של רבי עקיבא, המחייב חטאת אחת על איסורי
מלאכה ממשפחה אחת, הופכת החלוקה של הפעולות האסורות בשבת
ל"אבות" ו"תולדות" לגורם מכריע בקביעת מספר החטאות עליו החוטא
מתחייב; אף אם עבר אדם על תולדות רבות של אותו אב מלאכה, הוא יתחייב
בקורבן חטאת אחד. אך לשיטת רבי אליעזר לפיה כל תולדה מחייבת בחטאת
עצמאית, ללא כל חשיבות לשיוך שלה לאב המלאכה, מדוע יש צורך בכלל
לחלק את הפעולות האסורות בשבת ל"ט אבות? במה תורמת החלוקה הזאת
לארגון ההלכתי של הלכות שבת?

שאלה זו עולה במסכת שבת בדף צו, ב:

נפקא מינה דאי עביד שתי אבות בהדי הדדי, אי נמי שתי תולדות בהדי
הדדי, מיחייב תרתי, ואי עביד אב ותולדה דידיה לא מיחייב אלא חדא.
ולר"א דמחייב אתולדה במקום אב, אמאי קרו לה אב ואמאי קרו לה

שערים לגמרא

תולדה? הך דהואי במשכן חשיבא קרי לה אב, הך דלא הואי במשכן חשיבא לא קרי לה אב. אי נמי הך דכתיבא קרי אב והואי דלא כתיבא קרי תולדה.

במהלך דיון על מלאכות 'הוצאה' ו'הכנסה' מסיקה הגמרא שיש צורך בחילוק בין אבות ותולדות על-מנת לסדר את חיוב החטאות. מסקנה זו מציפה באופן אוטומטי את השאלה שהעלנו קודם בעמדת רבי אליעזר על הצורך במבנה ההיררכי של אבות ותולדות. הגמרא עונה שבשיטת רבי אליעזר המושג "אבות" מציין את אפיונם של המלאכות כמלאכות אשר היו חשובות בזמן המשכן, אל מול ה"תולדות" שלא היו חשובות בזמן ההוא. כלומר, לאור תשובת הגמרא ההבדל בין "אבות" ל"תולדות" הוא הבדל במקור ההיסטורי של המלאכה, ללא משמעות דינית נלווית.

הרמב"ן בפירושו לגמרא (חידושי הרמב"ן, שבת צו, ב) תוהה על המוטיבציה של הגמרא לשייך את המבנה של ל"ט האבות גם לרבי אליעזר. הוא מציין שמשניות א- ב' בפרק שביעי בשבת, המביאות לראשונה את ל"ט אבות המלאכה ואת הכלל על חיוב קורבן חטאת אחד על מספר תולדות, שנויות לפי רבי עקיבא ועמדתו במסכת כריתות החולקת על רבי אליעזר.

כלומר, למרות שעמדתו של רבי אליעזר ביחס למיון המלאכות לל"ט אבות איננה ידועה לנו משום מקור תנאי, עצם העובדה שהגמרא שואלת על הצורך של רבי אליעזר לחלק את המלאכות לאבות השונים ועונה תשובה מינורית המבטאת חשיבות היסטורית בלבד, מעוררת סקרנות בנוגע לעמדתו העקרונית ביחס למושג המלאכה בשבת ולשייך משנת ל"ט אבות המלאכה אליו.

נזכור את הערפול סביב עמדתו של רבי אליעזר בנוגע לחלוקה לל"ט אבות המלאכה, ונמשיך למאפיינים הבאים של איסור המלאכה בשבת בשיטתו.

לאחר שהצבענו על התפיסה המעורפלת של רבי אליעזר ביחס למעמדן של ל"ט אבות המלאכה, נוסיף לערער את הקשר בינו ובין אבות המלאכה מכיוון אחר. במקומות רבים לאורך מסכת שבת, רבי אליעזר מחייב על פעולות רבות ששאר החכמים לא חייבו על עשייתן. נציין מספר פעולות כאלו וננסה לעמוד על המשותף להן.

נתחיל בתוספתא (ט, יג), שמרכיבים רבים שלה מפוזרים במשניות שונות במסכת:

החולב, והמחבץ, והמגבן כגורגרת, המכבד, והמרבץ, והמרחיץ, והסך, והרודה חלת דבש בשבת - חייב חטאת וביום טוב לוקה את הארבעים, דברי ר' אליעזר. וחכמים או' בין בשבת בין ביום טוב פטור ואינו חייב כי אם שבות.

בתוספתא זו² רבי אליעזר מחייב בשמות חדשים של מלאכות שלא מופיעים במשנת ל"ט אבות המלאכה, בניגוד לדעת חכמים שרק אסורים בהם. לדעת חכמים, האיסורים הרבים שנמנו בתוספתא אסורים משום שבות. כלומר, הם לא מאבני הבניין של המלאכות האסורות בשבת, ורמת החיוב בהן היא מדרבנן בלבד. לעומתם סובר רבי אליעזר שעושה המלאכות האלו מתחייב ברמת דאורייתא. כלומר, כל מלאכה המוזכרת בתוספתא בשמה, כ"חולב" ו"מחבץ", היא מלאכה שיש לחייב עליה באותה רמת חיוב עליה מתחייב העובר על המלאכות המופיעות במשנת ל"ט אבות המלאכה.

עמדה זו של רבי אליעזר היא עמדה חריגה ומסקרנת. אמנם יש מחלוקות רבות במסכת שבת על הגדרת אבות המלאכה, גבולותיהם והתולדות הנלמדות מהם, אך עצם העובדה שרבי אליעזר קורא למלאכות בשמות הדומים לשמות בהם מגדירה המשנה את ל"ט האבות, מקנה את הרושם שהוא מציב לל"ט אבות המלאכה אלטרנטיבה או הרחבה משמעותית, ומצריך אותנו להמשיך לעקוב אחרי התבטאויותיו במקומות אחרים.

במשנה (י, ו) מובאות מלאכות נוספות אותן רבי אליעזר אסר:

הנוטל ציפורניו זו בזו או בשיניו, וכן שיערו, וכן שפמו, וכן זקנו, וכן הגודלת, וכן הכוחלת, וכן הפוקסת--רבי אליעזר מחייב חטאת, וחכמים אומרים משום שבות.

בדומה למחלוקת הקודמת, גם כאן נחלקים רבי אליעזר וחכמים ברמת החיוב של מלאכות חדשות. הגודלת, הכוחלת והפוקסת, שהן מלאכות שוליות

² בתוספתא נוספת בפרק יב, ט מובאת מחלוקת נוספת בין רבי אליעזר וחכמים בנוגע למסרט על בשרו, גם בדיון זה רבי אליעזר מחייב וחכמים פוטרים. נימוקם של חכמים הוא שמעשה של שריטה על הגוף הוא מעשה זניח שלא נחשב ככתיבה, לעומת זאת, רבי אליעזר רואה את חומרת מעשה השריטה כחומרה של אב מלאכה.

שערים לגמרא

יחסית העוסקות בהתקשטות האישה, מקבלות מעמד מחייב מדאורייתא בשיטת רבי אליעזר. חכמים לעומתו, רואים את עשיית המלאכות האלו כמלאכות שאסור לעשותם מדין שבות בלבד, ולא כשווי ערך לדינם של ל"ט אבות המלאכה.

הגמרא (צד, ב) מפתחת דיון קצר בשיטת רבי אליעזר המופיעה במשנה:

וכן הגודלת כו': גודלת כוחלת ופוקסת, משום מאי מחייבא? אמר רבי אבין א"ר יוסי בר' חנינא גודלת משום אורגת, כוחלת משום כותבת, פוקסת משום טווה. אמרו רבנן קמיה דרבי אבהו וכי דרך אריגה בכך? וכי דרך כתיבה בכך? וכי דרך טויה בכך? אלא א"ר אבהו לדידי מפרשא לי מיניה דר' יוסי בר' חנינא - כוחלת משום צובעת, גודלת ופוקסת משום בונה. וכי דרך בנין בכך? אין. כדדרש רבי שמעון בן מנסיא ויבן ה' אלהים את הצלע מלמד שקילעה הקב"ה לחוה והביאה אצל אדם שכן בכרכי הים קורין לקלעיתא בניתא.

על אף ההכרעה של הגמרא לסווג את חיובי רבי אליעזר במשנה לאבות המלאכה, מהלך הגמרא המוביל להכרעה זו מציף תמיהות רבות; ראשית, הגמרא עצמה מודעת למאמץ שמושקע בסיווג פעולות אלה לאבות ומציפה קשיים שלוש פעמים במהלך הסוגיה הקצרה. הגמרא פותחת את הסוגיה בשאלת הסיווג, מזכירה את תלמידי רבי אבהו שהתקשו עם התשובה הראשונה ומוסיפה לשאול על פשר הפרשנות של רבי יוסי ברבי חנינא. שנית, הנימוק הסופי לדמיון בין גודלת ופוקסת לבונה מנומק על ידי מדרש אגדה מבראשית רבה (יח, א). הגדרה של מלאכה באמצעות מדרש אגדה היא חריגה מאוד. על פי רוב, שיוך של תולדה לאב מתבצע באמצעות דמיון בין המלאכות במציאות, ולא דרך מקורות. שלישית, מדרש האגדה עצמו מודע לפירוש היצירתי של רבי שמעון בן מנסיא, ומסביר שהתיבה "בניה" במקומות מסוימים היא כינוי להתקשטות, ולכן התקשטות של אישה צריכה להיאסר כתולדה של בניין. ההסבר הזה למדרשו של רבי שמעון בן מנסיא מבוסס על ידי טענה מתמיהה. העובדה שבמקומות מסוימים קוראים לסידור השיער "בניה", לא יכולה להוכיח שמושג הבניה של אב המלאכה "בונה" כולל את סידור השיער.

כלומר, דווקא ההתעקשות של הגמרא לשדך בין המלאכות בהן אוסר רבי אליעזר לאבות המלאכה מחזק את חוסר ההתאמה בניהם. למרות שמסקנת הגמרא היא שרבי אליעזר שייך את המלאכות לאבות המלאכה, מהלך הגמרא, הרצוף קושיות ותמיהות על המסקנה המונחת מראש, הוא אשר יוביל אותנו במאמר. לאור הכרעה זו, נציע להסביר את הגמרא בהסבר חתרני לפיו הגמרא בחרה באופן מודע להכניס את איסורי המלאכה של רבי אליעזר במשנה למערכת של אבות ותולדות מתוך מודעות לכך שאין זו עמדתו המקורית.³

בהמשך הסוגיה בגמרא (צה, א), יש התייחסות מפורשת לשמות המלאכה החדשים של רבי אליעזר, אשר לא נכללים ב"ט אבות המלאכה:

רב נחמן בר גוריא איקלע לנהרדעא. בעו מיניה חולב משום מאי מיחייב? אמר להו משום חולב. מחבץ משום מאי מיחייב? אמר להו משום מחבץ. מגבן משום מאי חייב? אמר להו משום מגבן. אמרו ליה רבך קטיל קני באגמא, הוה אתא שאיל בי מדרשא. אמרו ליה חולב חייב משום מפרק, מחבץ חייב משום בורר, מגבן חייב משום בונה.

רב נחמן בר גוריא מגיע לנהרדעא ונשאל לפשר החיובים של רבי אליעזר שהזכרנו למעלה בתוספתא. הוא מסביר שהמקור לכל חיוב נעוץ במעשה עצמו, ולא כתולדה של אב מלאכה מסוים. כלומר, השואלים הניחו שכל מעשה שרבי אליעזר מחייב עליו בשבת הוא תולדה של אב מסוים, ורב נחמן בר גוריא מגיב ואומר שרבי אליעזר מחייב על המעשים מפני שהם עצמם אסורים ללא קשר לקטגוריה פורמאלית של אב מלאכה. דעתו לא מתקבלת על השואלים, אשר מוצאים את מבוקשם בבית המדרש בשיוך המלאכות הנזכרות לאבות מגוונים.

כפי שהראינו למעלה, גם כאן הגמרא מציגה עימות בין שתי תפיסות שונות בנוגע לחיובי המלאכות של רבי אליעזר. תפיסה אחת רואה את חיובי רבי אליעזר כחיובים עצמאיים המנותקים מ"ט אבות המלאכה, והתפיסה

³ בדף צה, א, לאחר הסוגיה על מלאכות פוקסת, גודלת וכוחלת, מובאת ברייתא בשם רבי שמעון בן אלעזר בשם רבי אליעזר האומר ש"אשה לא תעביר סרק על פניה מפני שצובעת". בקריאה ראשונית הברייתא הזאת מקשה על המהלך של המאמר, שהרי רבי אליעזר אומר במפורש שאיסורי התייפות האישה נובע מאב מלאכה של "צובע", כלומר אף רבי אליעזר בעצמו נכנס למערכת של אבות מלאכה. קריאה כזו של דברי הברייתא היא אפשרית, אך בשל שאר הממצאים במאמר אנו נציע אפשרות אחרת. המילים "מפני שצובעת" לא חייבות להתפרש כהפניה לאב המלאכה, אלא כהסבר מהותי של הסיבה לאיסור.

שערים לגמרא

השנייה, שזוכה לעדיפות חד משמעית, מחברת את חיובי רבי אליעזר ל"ט אבות המלאכה. הבחירה של הגמרא להציג את גישתו של רב נחמן בר גוריא יכולה ללמד אותנו שתי נקודות חשובות- יש גישה הרואה את חיובי רבי אליעזר כעצמאיים, ובנוסף הגמרא רואה צורך לדחות לשוליים גישה זו.

סוגיה זאת, יחד עם הסוגיה הקודמת, מושכות את רבי אליעזר לעמדה המקבלת את ל"ט אבות המלאכה כממיינים של המלאכות האסורות בשבת. כפי שהראינו, הכרעה זו של הגמרא היא קשה ברמת הסברה, והמוטיבציה שלה איננה ברורה. עבורנו המאמץ שמשקיעה הגמרא בצירוף רבי אליעזר לעמדה הרווחת מהווה תמריץ להמשיך ולעקוב אחרי עמדתו יוצאת הדופן ביחס למלאכות שבת מכיוונים נוספים.

עד כה הצבענו על חריגותו של רבי אליעזר בין חכמים בשלושה תחומים בהלכות שבת: חיובי חטאות על אב ותולדה הנעשים יחד, הרחבת איסורי המלאכה ורף חיובם. נעבור עתה לקדקוד השני במשנתו של רבי אליעזר בשבת - יחסו למושג 'מלאכת מחשבת'.

חיובי המלאכה בשבת מאופיינים במספר מקורות מחוץ למסכת שבת באמצעות המושג 'מלאכת מחשבת'. בהסבר מילולי פשוט, מלאכת מחשבת היא מלאכה שמלווה במחשבה. המחשבה שמלווה את המלאכה באה לידי ביטוי בעשייה מכוונת שלה, ובחשיבותה המקצועית. ולכן, על-מנת לחייב אדם שעבר על מלאכה בשבת יש צורך בכוונה שלו למעשה יצירה ובהשלמה של תהליך יצרני של פעולה. בפרק זה נבחן את יחסו של רבי אליעזר למאפיין המרכזי של מלאכות שבת כ'מלאכת מחשבת', ואת נגזרותיו.

במשנה במסכת כריתות (יט, א) יש מספר מחלוקות בין רבי אליעזר ורבי יהושע בדיני ספקות. בסוף המשנה רבי יהודה מציין מחלוקת נוספת:

א"ר יהודה, אפילו נתכוון ללקוט תאנים וליקט ענבים ענבים וליקט תאנים שחורות וליקט לבנות לבנות וליקט שחורות, ר"א מחייב חטאת ור' יהושע פוטר. אמר ר"ש תמיהני אם פטר בה ר' יהושע, א"כ למה נאמר אשר חטא בה? פרט למתעסק.

במשנה ניתן לראות שרבי יהושע דורש כוונה מדויקת לפני עשיית מלאכה בשבת על מנת להתחייב עליה בחטאת. הכוונה הנדרשת לפי רבי יהושע היא

כוונה מדויקת למעשה הספציפי אותו האדם עומד לעבור. לדוגמא, מי שכיוון ללקוט תאנים ובסופו של דבר ליקט ענבים, יהיה פטור מעונש. לעומתו, רבי אליעזר מחייב את מלקט הענבים שכיוון ללקוט תאנים, שהרי מקורן של שתי הפעולות האסורות זהה. בסוגית הגמרא (שם) מוסבר שרבי יהושע לומד את הדין מהפסוק (ויקרא ד, כג): "אשר חטא בה", ורבי אליעזר משייך את אותו פסוק לפטור בדין 'מתעסק'⁴, ובהיעדר פסוק שיתיר את מלקט הענבים, רבי אליעזר מחייב אותו.

תמונת המצב בסוגיה עד כה היא כך. רבי אליעזר פוטר את המכוון לעשייה מותרת שיצאה לו תוך כדי העשייה מלאכה אסורה, ומחייב את המכוון לעשייה אסורה אחת שיצאה לו במהלכה עשייה אסורה אחרת. רבי יהושע פוטר גם במקרה האחרון, ומחייב רק במקרה שבו התכוון מראש לאותה מלאכה אסורה שלבסוף גם ביצע. בהמשך הסוגיה, הגמרא מביאה מימרא של שמואל שמתעסק בשבת פטור משום 'מלאכת מחשבת', בניגוד להצגה של הסוגיה את עמדת רבי אליעזר כפטור הנובע מלימוד הפסוק. לכאורה, נראה שהגמרא מקשה על עמדת רבי אליעזר שהוצגה בגמרא, שהרי לפי דברי שמואל דין מתעסק נוצר מהאפיון של מלאכות שבת כ'מלאכת מחשבת' ולא מהפסוק, ולא ייתכן שיהיו שני לימודים שונים לעיקרון דיני אחד. שלב זה בגמרא מפרש רש"י במקום:

מ' מבעי ליה פרט למתעסק - כגון נתכוון לזו ועשה אחרת ואי קשיא אם כן דר"א אית ליה דרב נחמן האי בה דדריש ר' אליעזר פרט למתעסק לא צריך דמלאכת מחשבת דמייתי רב נחמן מצי למילף נראה לי דר"א לית ליה דרב נחמן דדריש מלאכת מחשבת אסרה תורה דלא משמע ליה ההיא דרשא ולא מייתי דרב נחמן אלא משום דאמר בהדיא דמתעסק בשבת פטור אבל לרבי יהושע דדריש אשר חטא בה עד שיוודע לו במה חטא איהו דריש כרב נחמן מלאכת מחשבת אסרה תורה.

רש"י מבין שעמדת שמואל שמובאת בגמרא לא מובאת על מנת להקשות על שיטת רבי אליעזר, אלא דווקא על זו של רבי יהושע. לפי דברי רש"י, רבי אליעזר לא דורש כרב נחמן וכשמואל את עיקרון מלאכת מחשבת בשבת, והדין שמוזכר במשנה בשמו הוא דין 'מתעסק' כללי הנלמד מהפסוק לדינים

⁴ לא נכנס במאמר זה לעיון סבוך בדין מתעסק שנמצא בראשונים. לצורך הדיון נאמץ את פירושו של רש"י לפיו 'מתעסק' הוא שם קוד לביצוע מלאכה אסורה תוך כוונה לעשייה אחרת מותרת.

שערים לגמרא

רבים בתורה כולה⁵. לפיכך, דברי רב נחמן ושמואל, המפצלים בין דין מתעסק בחלבים ועריות לדיני שבת, יהיו רלוונטים לשיטת רבי יהושע, הפוטר בשבת את המכוון לעבור על מלאכה אסורה מסוימת, ועבר לבסוף על מלאכה אסורה אחרת.

הוצאה של רבי אליעזר ממרחב 'מלאכת מחשבת' בדיני שבת היא מפתיעה ובעלת השלכות רבות. אנחנו נלך לאור פירוש רש"י, ונראה איך נראית מערכת חיובי המלאכה בשבת של רבי אליעזר ללא המאפיין היסודי הזה משני כיוונים – המרכיב המקצועי של המלאכה, והמרכיב הסובייקטיבי של 'מלאכת מחשבת' בשבת הדורש כוונה ומודעות כתנאי לחיוב על עשיית מלאכה.

מושג נוסף המאפיין את החיוב במלאכות שבת הוא 'מלאכה שאינה צריכה לגופה'. הגדרתו המדויקת של מושג זה מצויה במחלוקת ראשונים. ההסבר הנפוץ למושג מתאר מקרה בו אדם עושה מלאכה אסורה בשבת, אך לא לשם צורכה המקורי. לדוגמא, החופר בור לצורך העפר היוצא מהבור, ולא לשם שימוש בבור, נטילת ידיים על עפר לצורך אכילה, ולא לצורך גיבול העפר וכדומה. במקרים אלו יש מחלוקת עקרונית בין רבי שמעון לרבי יהודה. לדעת רבי יהודה הוא יהיה חייב מדאורייתא כמו בכל מערכת חיוב אחרת בתורה, ולדעת רבי שמעון יהיה פטור מכיוון שבשבת יש דרישה שהמלאכה תעשה למטרתה המקורית⁶.

חיזוק לטענתו של רש"י שרבי אליעזר לא מקבל את העיקרון של 'מלאכת מחשבת' בשבת אפשר לראות גם ביחסו למלאכה שאינה צריכה לגופה. רבי אליעזר מחייב את הנוטל ציפורניו בניגוד לדעת חכמים שפוטרים⁷. נטילת הציפורניים לא משרתת את המטרה המקורית של מלאכת גוזז, או מטרה של מלאכה מקצועית כלשהי, ובכל זאת רבי אליעזר מחייב עליה כמו על כל מלאכה אחרת. תוספות (צד, ב ד"ה 'אבל בכלי') עושים את הקישור בין חיוב זה למחלוקת של רבי יהודה ורבי שמעון בנוגע למלאכה שאינה צריכה לגופה:

⁵ ניתן גם לפרש שדין מתעסק הוא דין מאוחר שהגמרא משייכת לרבי אליעזר, על אף שהוא עצמו לא קיבל אותו, ולכן מחייב את המתעסק כעברין רגיל.

⁶ חגיגה י, א-ב.
⁷ משנה שבת י, ז.

אבל בכלי. ד"ה חייב. היינו כרבי יהודה דמחייב במלאכה שאינה צריכה לגופה.

תוספות קושר בין עמדת רבי אליעזר לרבי יהודה המחייב במלאכה שאינה צריכה לגופה⁸. חיוב זה ממשיך את המגמה שהבאנו בפירושו רש"י לדין מתעסק, ולא מצריך רמה מקצועית של עשיית מלאכה יצירתית. בניגוד לדרישה מקצועית של ל"ט אבות המלאכה, רבי אליעזר מחייב גם על פעולות פעוטות שאינן משרתות מעשה יצירתי.

בנוסף לחיוב במלאכה שאינה צריכה לגופה רבי אליעזר אף מחמיר במלאכות זוטרות ולא מקצועיות רבות, ומציב רף חיוב נמוך משל חכמים. רבי אליעזר אוסר לפקוק בפקק החלון (לכסות פתח של חלון במבנה) אם הוא לא מחובר, בניגוד לדעת חכמים שמתירים⁹, מחייב באריגת חוט אחד בלבד בניגוד לדעת חכמים שמחייבים בשניים¹⁰ ומחייב בכתיבת אות אחת בלבד בניגוד לשיטת רבי יהושע וחכמים שמחייבים בשתי אותיות¹¹.

עמדתו המחמירה של רבי אליעזר ביחס למלאכות זוטרות בשבת, באה לידי ביטוי גם ביחס לצידת ונטילת נשמה של כל בעל חיים באשר הוא; הוא פוסק שהריגת כינה בשבת היא כהריגת גמל¹², ומחייב על צידת פרעוש בניגוד לעמדתו של רבי יהושע¹³. לשיטת רבי אליעזר, עשיית מלאכה זעירה בשבת מחייבת באותה מידה כעשייה של מלאכה מקצועית. אריגה של חוט אחד, כתיבה של אות אחת והריגת כינה מספיקות על מנת לחייב בעשיית מלאכה בשבת. עמדה זו, המחייבת על מלאכות חסרות חשיבות יחד עם הדחיה של המושג מלאכה שאינה צריכה לגופה, מבטאת את חוסר הקבלה של המרכיב המקצועי של מלאכת מחשבת.

⁸ באופן כללי, רבי יהודה נוטה לשנות את משנת רבי אליעזר. כפי שמוזכר בתוספתא בביצה ב, ד: "מפני שיהודה בנו של רבי אלעאי ואלעאי תלמידו של רבי אליעזר לפיכך הוא שונה משנתו של רבי אליעזר". ולכן, מלבד דין מלאכה שאינה צריכה לגופה, ניתן לצפות שרבי אליעזר אף יחמיר בדיני שינוי כרבי יהודה שחייב את המוציא בפונדו בדף צב, ב.

⁹ שם יז, ז.

¹⁰ שם יג, א.

¹¹ תוספתא ביצה ד, ד. וכן ירושלמי שבת פי"ג, ה"א; פ"ז, ה"א.

¹² בבלי, שבת יב, א.

¹³ שם קז, ב.

שערים לגמרא

המרכיב השני של מושג 'מלאכת מחשבת' דורש כוונה ומודעות בעשיית המלאכה בשבת על מנת לחייב את עושה. ננסה להראות שאין הבדל בין מערכת חיובי שבת, ובין מערכות חיוב אחרות בתורה ביחס לשאלת הכוונה המלווה את המעשה.

ראשית, בתחילת הפרק על 'מלאכת מחשבת' הזכרנו את מחלוקת רבי יהושע ורבי אליעזר ביחס לדין מתעסק, ואת חיובו של רבי אליעזר במקרה שהתכוון לעבור על גוף עבירה אחד ועבר על גוף עבירה אחר. מחלוקת דומה לזו קיימת גם ביחס לדיני עריות¹⁴, בה רבי אליעזר מחייב את הטועה לחשוב שהוא בא על אישה שמותרת לו, ובא לבסוף על אישה שאסורה לו.

בנוסף, רבי אליעזר מתיר להביא סכין מילה בשבת על מנת למול תינוק שתאריך המילה שלו חל בשבת, אך במקרה בו תאריך המילה הוא בראשון ומל בשבת הוא יחייב, ולעומתו רבי יהושע יפטור אותו בכל זאת¹⁵. הפועל המופיע במשנה שמגדיר את הטעות של המל בשבת הוא "שכח", כלומר עשה את פעולת המילה בטעות. אף שרבי אליעזר סובר שמכשירי מצווה דוחים את השבת, כשמדובר במילה שנעשית שלא בזמנה, כוונת המל לא רלוונטית לחיובו במלאכה בשבת. מקורות אלה, המצמצמים את הצורך בהתכוונות של האדם בעשיית מלאכה בשבת, יכולים לשפוך אור על עמדת רבה בגמרא (כריתות טו, א) במחלוקתו עם רב יוסף אודות שיטת רבי אליעזר ביחס למקרה בו אדם עשה אותה מלאכה פעמיים ברצף אחד של שכחה. רבה סובר שעמדת רבי אליעזר היא שחייב חטאת על כל עשייה של מלאכה כשם שחייב על כל בעילה אסורה של נידה, כפי שמובא בברייתא בסוגיה:

ת"ר בא עליה וחזר ובא עליה וחזר ובא עליה חייב על כל אחת ואחת
דברי ר' אליעזר.

עמדה זו של רבה זוכה לחיזוק בירושלמי (שבת, פ"ט ה"ז), שמקבל כמובן מאליו את עמדתו של רבי אליעזר המחייב במקרה בו עובר על אותה מלאכה פעמיים:

¹⁴ תוספתא זבחים ב, ט.
¹⁵ משנה שבת יט, ד

וקשיא אילו הוציא והוציא בהעלם אחת כלום הוא חייב אלא א. למי נצרכה לר' אליעזר שלא תאמר מינים הרבה ייעשו בהעלימות הרבה ויהא חייב על כל אחת ואחת. לפום כן צריך מימר אינו חייב אלא אחד פרשנות זו של רבה מתאימה להלך הרוח הכללי של רבי אליעזר בדיני שבת, המחייב על כל מעשה ומעשה. כפי שהזכרנו בתחילת המאמר, רבי אליעזר מחייב על אב ותולדה הבאים כאחד, ומחייב, לאור שיטת רבה והירושלמי, גם על מלאכה שנעשית פעמיים בהעלם אחד. לפיכך, הנטייה של רבי אליעזר לחייב לאור המעשה האובייקטיבי עם התחשבות מינימאלית בכוונה האישית בא לידי ביטוי הן בחיובי החטאות, והן בחיוב בדין מתעסק והמל את התינוק בשבת בטעות.

היחס המצמצם למישור הסובייקטיבי בעשיית מלאכות בשבת, וחוסר החשיבות במקצועיות המלאכה, מחזקים את פירושו של רש"י שגורס שרבי אליעזר לא מקבל את העיקרון של 'מלאכת מחשבת'. אנחנו ממשיכים מכאן לאפיון נוסף של משנת רבי אליעזר בשבת, ונסיים בכלל המאחד את המלאכות האסורות לאור שיטתו.

עמדתו החריגה של רבי אליעזר ביחס לחילוק מלאכות בשבת ולמאפיין 'מלאכת מחשבת' הן לא החריגות היחידות שלו מההסכמה הכללית המצויה במרחב ההלכתי של הלכות שבת. רבי אליעזר אף מאופיין בגישה ייחודית ביחס לקשר בין יום שישי לשבת ולהכנה מיום חול לשבת כפי שנראה בפרק זה.

נפתח במשנה ממסכת שבת (א, י):

אין נותנין את הפת בתנור עם חשיכה, ולא חררה על גבי הגחלים, אלא כדי שיקרמו פניה; רבי אליעזר אומר, כדי שיקרום התחתון שלה. במשנה יש מחלוקת בין תנא קמא לרבי אליעזר בנוגע לרמת האפייה בה הפת צריכה להיות לפני שבת בכדי שתהליך האפייה הנמשך לשבת לא יחייב במלאכת בישול את האופה. תנא קמא סובר שרמת האפייה הנדרשת היא ששטח הפת הרחוק מהגחלים יאפה, ורבי אליעזר מתיר לפת להיות על האש בשבת גם אם רק החלק התחתון שלה, הבצק שקרוב למקור החום, נאפה.

שערים לגמרא

כלומר, בניגוד לעמדת תנא קמא, רבי אליעזר דורש הכנה מינימאלית בלבד מיום שישי לשבת בכדי להתיר את המשך תהליך האפייה הזולג לשבת.¹⁶

בפרק יט, א מצאנו משנה נוספת החשובה לענייננו:

רבי אליעזר אומר, אם לא הביא כלי מערב שבת, מביאו בשבת מגולה; ובסכנה, מכסהו על פי עדים. ועוד אמר רבי אליעזר, כורתין עצים לעשות פחמין לעשות ברזל. כלל אמר רבי עקיבה--כל מלאכה שאפשר לה לעשות מערב שבת, אינה דוחה את השבת; מילה שאי אפשר לה לעשות מערב שבת, דוחה את השבת.

בתחילת פרק י"ט מופיעה מחלוקת עקרונית בין רבי עקיבא ורבי אליעזר ביחס לדיני הכנה לשבת. רבי עקיבא קובע כלל – כל פעולה שאפשר לעשותה לפני שבת, תהיה אסורה בשבת. רבי אליעזר מתעמת עם הכלל של רבי עקיבא בסיטואציה מורכבת: מילה בשבת. מילה הותרה בשבת, אך מכיוון שהבאת סכין המילה כרוכה בהוצאה מרשות לרשות, רבי עקיבא אוסר את הבאת הסכין שיכולה הייתה להתבצע לפני שבת. רבי אליעזר לא מקבל את הטיעון הקושר בין האפשרות לבצע את הפעולה לפני שבת והחיוב עליה בשבת, ומתיר את הבאת הסכין בשבת לצורך המילה.¹⁷

עמדתו המקלה של רבי אליעזר ביחס להכנה לשבת מופיעה גם במשניות בביצה, (ד, ו-ז) בנוגע להיתר טלטול בשבת:

¹⁶ פרופסור גילת מעיר ('משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה', עמודים 102-106) שמשנה י' צריכה להתפרש לאור משניות ד-ח בהן חולקים בית שמאי ובית הלל על דינין של מלאכות שונות בערב שבת. כלומר, שמשנה י' שמורה "שאינן נותנין את הפת בתנור..." נאמרת כולה כחלק ממשנת בית שמאי שאוסרת באופן כללי מלאכות שונות בערב שבת. גילת מוכיח את זה ממכילתא דרשב"י המביאה את דיני התבשיל יחד עם דיני הצידה וטעינת הקורות. אפשרות זו של גילת הופכת את עמדת רבי אליעזר המקלה, למקלה רק בתוך בית המדרש של בית שמאי, אך למחמירה ביחס לבית הלל שלא דורשים הכנה כלל. במאמר זה אנו נאמץ את הקריאה הפשוטה במשנה שלא מערבת את המחלוקת בין ב"ש וב"ה לאפיית הפת בערב שבת ונסתמך על גישת הבבלי (יח, ב) והירושלמי (פ"א, ה"ה) שלא ראו בשיטת רבי אליעזר כחלק מהמחלוקת של בית שמאי ובית הלל, ואף פסקו את שיטת רבי אליעזר להלכה, בניגוד לשאר המלאכות המוזכרות בפרק א.

¹⁷ גם את ההיתר של רבי אליעזר לתלות את המשמרת ביום טוב ואת התלויה בשבת במשנה א בפרק כ', מבינה הגמרא בצורה דומה. בדף קלז. הגמרא מפרשת את היתרו של רבי אליעזר לתלות את המשמרת (כלי המועיל בהכנת מאכלים) בשבת מטעם דין אוכל נפש ביום טוב. הגמרא תוהה על ההיתר שהרי היתרו של רבי יהודה הוא רק בנוגע למאכלים שאי אפשר להכניס מראש בערב יום טוב, ואילו רבי אליעזר מתיר אף מאכלים שאפשר להכניס מראש. הגמרא עונה שרבי אליעזר מקל יותר מרבי יהודה וסובר שאף במקרה בו אדם לא הכין כלל מערב יו"ט לשבת יהיה מותר בתליית המשמרת. כשם שרבי אליעזר מתיר להביא את סכין המילה בשבת, כך הוא מתיר לתלות את המשמרת ביום טוב, על אף שיכלו לעשות את הפעולות האלו בשבת.

רבי אליעזר אומר, נוטל אדם קיסם לחצות בו שיניו, ומגבב מן החצר ומדליק, שכל מה שבחצר מוכן; וחכמים אומרים, אף מגבב מלפניו ומדליק. [...] ועוד אמר רבי אליעזר, עומד אדם על המוקצה ערב שבת בשביעית, ואומר, מכאן אני אוכל למחר; וחכמים אומרים, עד שירשום ויאמר, מכאן ועד כאן

במשניות אלו מופיעים שני דינים שונים בהם חולק רבי אליעזר על עמדת חכמים ומתיר להכין טלטול של מוקצה מיום חול לשבת באמירה בפה בלבד, ומתיר להשתמש בקיסמים הנמצאים בחצר, שהרי הם כמוכנים. כלומר, לרבי אליעזר מספיקה הכנה מינימלית בלבד על מנת שהטלטול בשבת לא יאסר; כל עוד עשה האדם הכנה מסוימת, והכניס את הטלטול האסור בשבת למחשבתו ביום חול, אפילו בפיזור הקיסמים בחצרו, הטלטול יותר בשבת.

היתריו של רבי אליעזר בהכנה המתירה טלטול מפתיעים בהקשר הרחב של היחס שלו לדיני מוקצה. בגמרא בעירובין (לה, א) מוזכר שרבי אליעזר סובר כרבי נחמיה שאפילו טלית ותרוד לא ניטלים שלא לצורך. לפיכך נראה שהיתריו של רבי אליעזר בדיני ההכנה לא קשורים לשיקולים פנימיים בדיני מוקצה, אלא בעמדה כללית של רבי אליעזר אודות הזיקה שבין יום שישי לשבת. לכן, כשם שבמשנה בפרק א שעסקה באפיית הפת רבי אליעזר מקצר את תהליך האפייה שהפת צריכה לעבור לפני שבת, כך גם ביחס לדיני הכנה רבי אליעזר ממעיט בצורך להתכונן לקראת שבת, ועצם העובדה שנעשתה הכנה מינימלית מספיקה על מנת להתיר את הטלטול.

עוד מצאנו בפרק כב, א:

חלות דבש שרסקן מערב שבת ויצאו מעצמן אסורים. ורבי אליעזר מתיר.

בדומה למשניות הקודמות, גם במשנה הזו מביע רבי אליעזר עמדה המנוגדת לחכמים. חכמים סוברים שאסור לאסוף דבש מחלות דבש שרוסקן מערב שבת, מחשש שמא יבוא לסחוט אותן בשבת עצמה. לעומתם, רבי אליעזר סובר שאין בעיה באיסוף הדבש שנוזל בשבת, מפני שאין לחשוש שמא יבוא אדם לסחוט את חלות הדבש שכבר התחיל תהליך סחיטתן מיום חול. אמנם, בניגוד למשניות הקודמות לא מדובר במשנה זו על דיני הכנה לשבת, אלא בתהליך שהתרחש ביום חול, ויש לו חששות הנגררים לשבת, אך בדומה

שערים לגמרא

למשניות הקודמות, גם במשנה זו רבי אליעזר לא רואה תהליך שהתחיל ביום חול כבעל השפעה על המערכת הדינית בשבת.

המקורות השונים שהבאנו בשיטת רבי אליעזר בקשר שבין יום שישי לשבת מחולקים לשלוש קבוצות שונות:

- א. הקלות במלאכות שהתחילו ביום שישי (הפת).
- ב. מוקצה וטלטול - צורך מינימלי בהכנה ע"מ להתיר מוקצה (קיסמים בחצר והכנה בפה), וחוסר צורך להכין במכשירי מצווה (המחלוקת עם רבי עקיבא בנוגע לטלטול סכין המילה ודין המשמרת).
- ג. דחיית חשש של תהליך שהתחיל בחול (חלות הדבש שיצאו מעצמן).

שלושת התחומים השונים עליהם הצבענו כחריגים ביחס לעמדת חכמים יכולים להעלות עמדה קוהרנטית של רבי אליעזר בנוגע ליחס שבין יום שישי לשבת. רבי אליעזר מבדיל בין יום השישי ליום השבת ורואה בהם חטיבות נפרדות ומובחנות. הפרדה זו בין ימות החול לשבת מתבטאת בכך שאין החיוב של שבת זולג ליום שישי, ולא להיפך; משעה שתחתית הפת נאפתה ביום שישי, נפגם החיוב במלאכת אופה בשבת עצמה; משום שחלות הדבש ווסקו לפני שבת - אין סיבה לחשוש לאיסוף של הדבש שלהן, שהרי מדובר על מלאכה שלא הושלמה בשבת. באותה מידה, על מנת לחייב בטלטול בשבת יש צורך שהאיסור ינבע משיקולים פנימיים בשבת עצמה, ולא משיקולים הכוללים את ההכנה מיום חול (מכשירי אוכל נפש ביו"ט ומכשירי מצווה בשבת). ולכן, שיטת רבי אליעזר העקרונית היא שיש להבדיל בין שבת ליום חול בנוגע למערכת הדינית של טלטול מוקצה ושל עשיית מלאכה.

ג. "זה הכלל" - כלל אוגד אלטרנטיבי

סקרנו עד כה שלושה קדקודים המאפיינים את שיטת רבי אליעזר בהלכות שבת:

- א. מחייב על אב ותולדה שנעשו יחד ועל שמות מלאכה נוספים, ומציב רף חיוב נמוך על מלאכות קיימות.

ב. דוחה את עיקרון 'מלאכת מחשבת' כמאפיין את מלאכות שבת.

ג. מפריד בין יום שישי לשבת.

שלושת הקדקודים הללו מעלים סימני שאלה רבים אודות מערכת המלאכות אותן אוסר רבי אליעזר בשבת. עד היכן מורחב איסור המלאכה במערכת הלכתית שלא תחומה בל"ט אבות מלאכה, האם יש גבולות חלופיים והאם יש קשר בין ההפרדה בין שישי לשבת ודחיית העיקרון של 'מלאכת מחשבת' למערכת המלאכות האסורות החדשה?

על מנת לענות על השאלות האלו נציע לפרש כלל המופיע במשנה אשר לדעתנו אוגד את כל שלושת הקדקודים יחד. תהליך זיהוי הכלל עם שיטת רבי אליעזר ייעשה בשני חלקים; בחלק הראשון נסביר את הקשר התוכני של הלכות רבי אליעזר בשבת לכלל, ובחלק השני נסביר את מיקומו החריג של הכלל בפרק יב ומשמעותו מבחינת סדר המשנה.

בפרק יב, משנה א מופיע כלל המובא ללא זיהוי עם תנא מסוים, תוך כדי עיסוקה של המשנה במלאכות בונה השונות:

הבונה, כמה יבנה ויהא חייב--הבונה כל שהוא. המסתת והמכה בפטיש ובמעצד והקודח כל שהוא, חייב. זה הכלל: כל העושה מלאכה, ומלאכתו מתקיימת בשבת--חייב. רבן שמעון בן גמליאל אומר, אף המכה בקורנס על הסדן בשעת מלאכה--חייב, מפני שהוא כמתקן מלאכה.

לעת עתה, נדלג על ההקשר של מלאכת בונה לכלל, ונתייחס לכלל המופיע באמצע המשנה ככלל מקיף המגדיר את כל מלאכות שבת¹⁸. בנייתו הכלל ניתן לראות שניסוחו מעט מסורבל. ראשית, הכלל מורכב משני אברים – "כל העושה מלאכה" ו"ומלאכתו מתקיימת בשבת – חייב". שנית, לא ברור מה גורם החיוב בכלל, האם זה אופי המלאכה כ"מתקיימת", או עשייתה "בשבת". בכל אופן, בין אם הכלל מתמקד באופי המלאכה, ובין אם בזמן בו היא מתקיימת, המשפט הראשון נראה מיותר. הניסוח המסורבל של הכלל מזמין אותנו לפרקו ליחידות קטנות ככל הניתן, ודרך מתודולוגיית הפירוק

¹⁸ להרחבה אודות משמעות הכלל ותוקפו עיין במאמרו של אור שמעוני בקובץ זה; עמ' 195-214.

שערים לגמרא

נטען שכלל זה אמור בשיטת רבי אליעזר דווקא, ונראה כיצד כל קדקוד בשיטת רבי אליעזר שהזכרנו למעלה בא לידי ביטוי בכלל זה.

"כל העושה מלאכה" – המשפט הראשון נראה מיותר. הרי במשפט השני מוזכר שאדם שעושה מלאכה המתקיימת בשבת יתחייב עליה, ולפיכך נראה שהמשפט הראשון של הכלל לא מוסיף לנו שום אינפורמציה לאפיונו של עושה המלאכה. למעשה, במשפט הראשון מופיעה מילה בעלת משמעות פרשנות חשובה, והיא "כל". קבוצת השייכות של "כל העושה" מתבטאת במלאכה האסורה. כלומר, כל מלאכה תיאסר בשבת, בין אם היא נמנתה במשנת ל"ט אבות המלאכה, ובין אם לא. הקריטריון המסווג הראשוני של המלאכות הוא לא ל"ט אבות המלאכה, או מאפיין של מלאכת מחשבת, אלא כל מלאכה באשר היא. לכן, רבי אליעזר יחייב את הגודלת, הכוחלת, המחבץ והמגבן כשם שהוא מחייב את הזורע והחורש.

מלבד הרחבת איסור עשיית מלאכה למספר רב של מלאכות, נצביע גם על הפועל "עושה" המופיע במשפט הראשון כפועל המייצג את שיטתו של רבי אליעזר. אמנם אפשר לטעון ש הפועל "עושה" נבחר משום שהוא הפועל הכללי ביותר המתאר ביצוע של מלאכה, אך במגמת הפרשנות של הכלל בשיטת רבי אליעזר נטען שבחירה בפועל "עושה" טעונה משמעות גדולה יותר. מלבד הפועל "עושה" יכלו להיבחר גם פעלים שונים כמו "יוצר", "בורא", "פועל". הבחירה בפועל המייצג עשייה טכנית בלבד, ללא מעורבות יצירתית או אישית, מלמדת על אפיונה של מערכת איסורי המלאכה בשבת כמערכת טכנית המתייחסת לכל פעולה טריוויאלית. אפיון זה הולם את עמדתו של רבי אליעזר הממעיט במשמעות הכוונה של האדם בהגדרת המלאכה.

"ומלאכתו מתקיימת" – לאחר שבמשפט הראשון הורחב הכלל המחייב על מלאכות שבת לכל המלאכות, יופיעו כעת בכלל שני קריטריונים מצמצמים. קריטריון ראשון הוא שתהא המלאכה מתקיימת. אומנם רבי אליעזר מחייב בכל סוג של מלאכה, אך במקרה בו מלאכה אינה מתקיימת כלל, כלומר: איננה מותירה רושם ממשי וקבוע במציאות – היא לא נכנסת תחת ההגדרה של מלאכה. לכן, על אף החומרות המרובות בשמות מלאכה נוספים, אין זה

אומר שרבי אליעזר יחייב על כל פעולה. כך, למשל, רבי אליעזר יחייב את המסרט על בשרו רק אם יש מישהו שרואה בעשייה זו קיום.

”בשבת” – קריטריון מצמצם שני הוא מאפיין המלאכה הדורש שכל המלאכות יעשו בשבת. אם מלאכה התחילה ביום שישי והסתיימה בשבת – אין לראות את תחילת עשייתה וסופה כמצטרפות לחיוב אחד לכן, רבי אליעזר לא ידרוש הכנה מיום שישי על מנת לטלטל את סכין המילה, לא יחשוש לאיסוף דבש בשבת של חלות שרוסקו בשישי וידרוש רמת אפיה מינימאלית מהפת בשישי על מנת להכשיר את המשך כישולה בשבת. ברגע שהמלאכה יצאה מגבולות השבת ליום החול, היא לא מחייבת.

לאור ניתוח של מדוקדק של המילים בכלל המופיע בפרק יב, נראה שהוא מתאים לשיטתו של רבי אליעזר מבחינה תוכנית. עתה נעלה קשיים בשיוך הכלל לרבי אליעזר מבחינה מבנית ונשתדל לענות עליהם.

החלת הכלל המופיע בפרק יב, א ככלל מרכזי בכל מלאכות שבת היא לא פשוטה מכמה סיבות. ראשית, בפרק ז במשנה מוזכרים ל”ט אבות המלאכה כקטיגוריות ממיניות המגדירות את מושג ה”מלאכה”. בהנחה שהמשנה לכידה, קשה להסביר איך בפרק ז ל”ט אבות המלאכה הם הממינים את איסורי המלאכה, ובפרק יב החוט השזור את המלאכות האסורות בשבת הוא דרך הגדרת מלאכה כללית. בנוסף לכך, הכלל בפרק יב, כמו שהזכרנו למעלה, מופיע בתוך הלכות בונה, וייתכן שהוא רק כלל מקומי במלאכת בונה. שנית, אין כל ראייה שהכלל הזה יצא מבית מדרשו של רבי אליעזר. המשנה לא שנויה בשיטת בית שמאי רבותיו, רבי יהודה או תלמידים אחרים של רבי אליעזר. משום כך, זיהוי כלל נרחב כל-כך עם משנתו של תנא מסוים צריך תימוכין נוספים.

על מנת לענות על השאלה הראשונה נפתח מבוא קצר על סדר משניות מסכת שבת. שיקולי הסידור של המשניות במסכת אינם ברורים. המסכת מתחילה בהלכות הכנה לשבת, דרך הלכות הדלקת הנרות ודיני הטמנה (פרקים א-ד) ומשם מתקדמת לעסוק בדיני הוצאה (ה-ו). בפרק ז המשנה מפסיקה לפתע את העיסוק בדיני ההוצאה, ומפרטת את ל”ט אבות המלאכה ואת כללי חיוב החטאת. בסוף פרק ז ומיד בפרק ח, הבא אחרי פרק כלל גדול, המשנה חוזרת

לעסוק בדיני הוצאה, ורק בפרק יב עוברת לעיסוק בהגדרות ובשעורים של מלאכות אחרות באופן שיטתי. מיקומו של פרק ז, ובו פירוט ל"ט אבות המלאכה, נראה משונה. לא זו בלבד שהוא לא מופיע בתחילת המסכת כגורם ממיין של כל המלאכות העתידות להופיע, כמו שהיינו חושבים, הוא אף נמצא ממש באמצע הפרקים העוסקים במלאכת הוצאה. זאת ועוד, המשנה איננה דנה אחרי משנת ל"ט אבות מלאכה בביאור המלאכות ובכלליהן, אלא חוזרת לדרכה ועוסקת בהלכות הוצאה. אם כן, דווקא מיקומם של ל"ט אבות המלאכה בפרק ז נראה חריג, ומיקום הכלל בפרק יב ככלל מקיף על כל מלאכות שבת הוא מדויק יותר, מפני שכפרק הפותח את הפרקים העוסקים באיסורי מלאכה, הופכת משנה א שלו לבסיס לפרטי ההלכות המשתלשלות מסוגי המלאכות האסורות. לכאורה, ניתן היה לחשוב שהכלל במשנה א הוא כלל פנימי במלאכות בונה, אך במאמר זה נטען שכלל זה הוא רחב יותר, ומאפיין אבות מלאכה נוספים. בדף קג, ב מובא לימוד של רבי שמעון שדורש רמת ביצוע של מלאכה מתקיימת בנוגע למלאכות כותב ואורג. הרמב"ם גם הוא הביין כך ומאפיין באמצעות הכלל הזה מלאכות נוספות מלבד מלאכת בונה - צובע¹⁹, קושר²⁰ ותופר²¹. לכן, אנחנו מבינים את הכלל המופיע בפרק יב ככלל נרחב המאפיין מספר רב של מלאכות.

מלבד המיקום הבעייתי של משנת ל"ט אבות מלאכה בפרק ז, מבנה ל"ט אבות המלאכה לא מעצב את מבנה המסכת או את תכניה. בפרקים בהם יש עיסוק במלאכות שבת (פרק יב והלאה) לא מוזכרים כל הל"ט אבות, אלא מספר מצומצם של מלאכות מתוך הל"ט²² ומתווספות להן מלאכות שלא מופיעות בפרק כלל גדול²³. יתרה מכך, במשנה אין זכר למבנה השכיח בגמרא של אב ותולדה²⁴. מכיוון אחר, במשנה גם לא מוזכרים מושגים כ'מלאכת מחשבת' ו'מלאכה שאינה צריכה לגופה' המופיעים בגמרא כמאפיינים בלעדיים של איסור המלאכה בשבת. המשנה מתוארת בצורה קזואיסטית, ולא אגודה

¹⁹ הלכות שבת ט, יג.

²⁰ שם י, ח.

²¹ שם י, ט.

²² המפשיט, הממלח, המעבד, המחתיך, המנפץ, המלבן ועוד רבים אחרים חסרים.

²³ המסתח, הקודח, מנכש, מזרד, מכרסם ועוד.

²⁴ הרמו היחיד למבנה של אב ותולדה נמצא בפרק יב משנה ג, בו נאמר – "לא נתחייבו שתי אותיות אלא משום רושם". נראה שרושם הוא אב מלאכה המחייב גדר של שתי האותיות כגדר הסף של מלאכת כותב. אך למעשה, "רושם" הוא בכלל לא אב מלאכה המופיע במשנת ל"ט האבות, ולכן נפרש את המילה "משום" בפירוש דומה לפירוש אותו נתנו בהערה 5.

בכללי-על כ'מלאכת מחשבת' ו'ל"ט אבות המלאכה' (מלבד פרק ז' החריג). לאור תיאור זה יש להציע כי תפישת מושג המלאכה של מסכת שבת כפי שהיא מנוסחת בעיקר מפרק יב' ואילך ומנוסחת במשנה הראשונה שלו היא מבית מדרשו של רבי אליעזר, ואילו משנת כלל גדול היא מבית מדרשו של רבי עקיבא. קריאה זו מחדדת את הצעתנו לקרוא את שיטת רבי אליעזר כתיאוריה הלכתית מקיפה המציגה חלופה עקרונית לשיטת רבי עקיבא שמוסדה ל'ט אבות המלאכה.

ד. מבט פנימה

לאחר שהגדרנו את המאפיינים ההלכתיים של השבת של רבי אליעזר, את גבולות הגזרה של איסורי המלאכה ואת המאפיינים של המלאכות האסורות בשבת, נפנה לשאלות בסיסיות יותר – כיצד נראית השבת של רבי אליעזר, כיצד בא בה האדם לידי ביטוי. יהיה קל לבחון את יום השבת של רבי אליעזר דרך ההנגדה למבנה ל'ט אבות המלאכה של רבי עקיבא ולעיקרון מלאכת מחשבת.

ל'ט אבות המלאכה מייצגים 39 מעשים ארציים שאנשים עושים בצורה טבעית בעולם²⁵. המלאכות בכללן מסווגות לשלוש קבוצות של תהליכי יצירה – יצירת הפת²⁶, יצירת הבגד²⁷ ויצירת הכתב²⁸. אמנם מלבד מלאכות אלה יש עוד כמה ברשימת הל'ט: הבונה, והסותר, המכבה, והמבעיר, והמכה בפטיש, והמוציא מרשות לרשות, אך, המכבה, המבעיר והמוציא מרשות לרשות נאסרו מהתורה, ומלאכות בונה, סותר ומכה בפטיש הן מלאכות כלליות המסמלות את איסור היצירה באופן כללי. לכן באופן כללי הגדרתן של המלאכות האסורות בשבת הוא על פי תפקודן בחול; מלאכות של יצירה שאדם נזקק להן בצורה טבעית – יאסרו בשבת. כלומר, המלאכות האסורות

²⁵ בבבלי ברכות נח, א מובאת אמירה של בן זומא שמונה רשימה דומה מאוד של מלאכות שהיא צריך לעשות אדם הראשון בשביל שיהיו לו בגדים או אוכל.

²⁶ החורש, והזורע, והקוצר, והמעמר, והדש, והזורח, והבורר, והטוחן, והמרקד, והלש, והאופה. הגוזז את הצמר, והמלבנו, והמנפצו, והצובעו, והטוהו, והמסך, והעושה שני בתי נירין, והאורג שני חוטיין, והפוצע שני חוטיין, הקושר, והמתיר, והתופר שתי תפירות, והקורע על מנת לתפור שתי תפירות.

²⁷ חוטיין, והפוצע שני חוטיין, הקושר, והמתיר, והתופר שתי תפירות, והקורע על מנת לתפור שתי תפירות. ²⁸ הצד צבי, והשוחטו, והמפשיטו, והמולחו, והמעבדו, והמוחקו, והמחטכו, הכותב שתי אותות, והמוחק על מנת לכתוב שתי אותות.

שערים לגמרא

בשבת הן תמונת תשליל למלאכות אותן יעשה האדם בצורה טבעית ביתר ימי השבוע.

בדומה למגדיר המלאכות, אפיון כ'מלאכת מחשבת' מתפקד בצורה דומה. המלאכות צריכות לנבוע מדמותו של האדם היצירתי. לפיכך על מנת להתחייב בהן יש צורך לעמוד בקריטריונים חמורים יותר מאשר במערכת איסורים אחרת. האדם צריך לכוון לעשיית המלאכה ולעשותה בצורה מקצועית, כדרך שהיא נעשית בעולם החול. המלאכות האסורות בשבת הן לא קובץ של איסורי תורה שנוחת על המציאות והאדם מחויב לציית להן, אלא הן ביטוי המקביל לחיי האדם היומיומיים.

שיטת רבי אליעזר במלאכות שבת היא הפוכה מהאמור עד כה. עולמו הסובייקטיבי והיצירתי של האדם לא בא לידי ביטוי בהגדרת מלאכות שבת או באפיון. על האדם מוטלת חובה לשבות שביתה אובייקטיבית, כלומר להיזהר מלפגום באיסור המלאכה הנרחב, ולאפשר לקדושה לחול עליו מלמעלה. עמדה זו של רבי אליעזר באה לידי ביטוי לא רק בדחייה של מושג מלאכת מחשבת ודחיית המבנה של ל"ט אבות המלאכה, אלא גם בהקלות בדיני ההכנה לשבת.

אדם שהחל באפיית הפת לפני שבת ומערב בין קודש לחול, רשאי להשאיר את הפת על התנור כי מעשה אפייתה מערב קודש וחול יחד, ואין כאן פגימה בקדושתה הנבדלת של השבת. עירוב חול וקודש והכנה לטלטול הם התערבות אנושית ביום הטרנסצנדנטי של הקב"ה. התערבות זו 'פוגמת' בקדושת היום, ומתירה מעשים שהיו יכולים להיאסר. במכילתא דרשב"י (בשלח), רבי אליעזר חולק על רבי יהושע שמפרש את ההוראה של "דבר יום ביומו" (שמות טו, ד) בנוגע למן כחובת הכנה מערב שבת לשבת, וסובר שאדם צריך להימנע מללקוט מערב שבת לשבת. האדם דואג לצרכיו במשך השבוע כל יום בנפרד, ולכן אין לו להכין מחול לקודש.

בדומה להפרדה בין שישי לשבת, רבי אליעזר ורבי יהושע חולקים בגמרא (ביצה טו, ב) ביחס ליום טוב. רבי יהושע רואה את יום טוב כיום ש"חציו לה' וחציו לכם". רבי אליעזר איננו סובל את ערבוב הקודש והחול יחד שמתבטא ביו"ט, ומתיר בידי תלמידיו את הבחירה הדיכוטומית, לאכול ולשתות או